

КАТЕГОРИАЛНИТЕ И НЕКАТЕГОРИАЛНИТЕ ЗНАЧЕНИЯ КАТО КОНСТИТУИРАЩИ ЕЛЕМЕНТИ НА ЕЗИКОВАТА СИСТЕМА

ЕНЧО ТИЛЕВ

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

encho_1@abv.bg

Резюме: Обект на изследване са граматичните категории, присъщи на изменяемите класове думи в руски и български. Макар че при някои части на речта в български (най-вече при глагола) се наблюдават значителни разлики при категориите в сравнение с руски, системите от форми и значения, за които в руски няма специализирани форми, не са обект на изследването. Българският език има статут на език за фонова съпоставка с руския емпиричен материал, като основният метод в работата е съпоставителният. Предмет на изследване са категориалните и некатегориалните значения на граматичните форми. Двата семантични типа са неразривно свързани помежду си, но акцентът се поставя върху проявите на некатегориалност.

Основната цел е да се обяснят и опишат пътищата на възникване и функциониране на некатегориалните значения в руския език. За постигането на целта най-напред се разглеждат категориалните значения, след което се представят и некатегориалните. Чрез настоящото изследване се представят принципите на граматичната категориалност и проявите на некатегориалност в руския и българския език, които не са били предмет на по-специално наблюдение в българската лингвистика.

Ключови думи: граматична категориалност, некатегориалност, функционална граматика, граматични категории, А. В. Бондарко, руски език, български език

CATEGORIAL AND NON-CATEGORIAL MEANINGS AS LANGUAGE SYSTEM CONSTITUENTS

ENCHO TILEV

UNIVERSITY OF PLOVDIV PAISII HILENDARSKI

encho_1@abv.bg

Abstract: The study encompasses grammatical categories inherent to inflective classes of words in Russian and Bulgarian. Even though some Bulgarian parts of speech (mostly verbs) have significant differences in comparison with Russian, the systems of forms and meanings for which the Russian language does not have specialized forms have not been included in this study. The Bulgarian language serves as a background contrasting with the Russian empirical data, and the main approach used is a com-

parative one. Additionally, the subject of examination is the categorical and non-categorical meanings of grammatical forms. The two semantic types are invariably connected but the emphasis is put on the manifestations of non-categoriality.

The main goal is to explain and describe the ways in which the non-categorical meanings in Russian originated and function. For this purpose the categorical meanings are the first to be examined which continues with a review of the non-categorical ones. With this study a presentation is made of the principles of grammatical categoriality and manifestations of non-categoriality in the Russian and Bulgarian languages, which have not been reviewed meticulously by Bulgarian linguistics yet.

Keywords: grammatical categoriality, non-categoriality, functional grammar, grammatical categories, A. V. Bondarko, Russian language, Bulgarian language

Проблемът за категориалността и некатегориалността, който се разглежда в настоящата статия, не е сред най-дискутираните в езикознанието. Причините за това са няколко, като преди всичко може да се изтъкне фактът, че терминът *категория* не е постижение на езикознанието от най-ново време. Известно е, че понятието присъства още в античните философски съчинения, в които езикът и речта се разглеждат като средство за въплъщаване на човешката мисъл. Но въпреки хилядолетното присъствие на категориите в терминологичните кодове на различните науки за човека осмислянето им далеч не е единно. Смесване на понятия с различен йерархичен статус, наричани най-общо „категории“, се открива дори в езикознанието от края на XX век.

В настоящото изследване за базисни се приемат трудовете на А. В. Бондарко, който има големи заслуги за утвърждаването на единното разбиране на граматичните категории в руското езикознание.

Проблемът за категориалните и некатегориалните значения на морфологичните форми, макар за пръв път да се поставя за обсъждане от А. В. Бондарко през 70-те години на XX век, не губи своята актуалност и в най-ново време. Некатегориалността като семантико-граматично явление не е била често предмет на наблюдения в българистиката и в българската русистика.

Изследването има две основни цели:

А) Да представи същността на категориалните и некатегориалните значения в граматиката. Необходимо е да се изтъкнат признаците на двата типа значения, както и да се разгледат начините и средствата за експликацията на съответната семантика.

Б) Да се представят категориалните значения и проявите на некатегориалност при изменяемите части на речта в руски и български. Изключването на неизменяемите класове думи от обекта на изследване се обуславя от факта, че на тях не са присъщи граматични категории.

Категориални и некатегориални значения в граматиката

Проблемът за категориалните значения на граматичните категории и проявите на некатегориалност предхожда създаването на цялостната функ-

ционално-семантична теория. Това обстоятелство, разбира се, не е случайно, като се има предвид, че морфологичните категории са ядрото на функционално-семантичните полета. Класификационният (таксономичният) подход според А. В. Бондарко е особено значим, тъй като той отразява и обяснява единствата и отношенията, съществуващи в езиковата система и в езиковото знание (Бондарко/Bondarko 2002: 232), което предполага недвусмисленото разбиране на отделните абстракции.

А. В. Бондарко нарича *категориални* значенията, които са присъщи на граматичните класове и единици – на класовете морфологични форми и на всяка от словоформите като единица, влизаща в дадения клас, и на класовете синтактични конструкции и на всяка конкретна конструкция като единица, влизаща в дадения клас. В по-ранните периоди от изследователската си работа (срв. Бондарко/Bondarko 1978) към категориалните значения А. В. Бондарко отнася и значенията, присъщи на частите на речта като класове думи. В по-късните си изследвания той игнорира тези значения (Бондарко/Bondarko 2002: 247–257). Основания за това се откриват вероятно във факта, че категориалните значения са свързани със системите от граматични форми и репрезентират противопоставени една на друга грами или противопоставени синтактични конструкции (Бондарко/Bondarko 2002: 247). Изключването на значенията на частите на речта е съвсем закономерно, като се има предвид недвусмислената дефиниция на понятието *граматична категория*¹.

Според А. В. Бондарко основните признаци на категориалните граматични значения са:

1) **Облигаторност** – задължително реализиране на конкретното граматично съдържание във всяка лексикална единица, влизаща в съответния граматичен клас, във всеки акт на функциониране на тази единица или в централната сфера на функционирането ѝ. В свойството *облигаторност* А. В. Бондарко отделя два аспекта – системно-езиков и речев. Системно-езиковият аспект на облигаторността на категориалните значения се проявява в това, че те конституират определени граматични класове (редове) и са присъщи на всички членове на тези класове в конкретната им репрезентация. Като пример А. В. Бондарко посочва задължителното изразяване на темпорална семантика от всички глаголни форми в изявително наклонение. Речевият аспект на облигаторността на категориалните значения се проявява в процеса на речта, когато говорещият е длъжен да избере едно от противопоставените едно на друго категориални значения (наред с избора на форма). Речевият аспект е свързан конкретно с говорещата личност и с изказа, но самият А. В. Бондарко отбелязва, че той винаги в някаква степен е свързан със системата на езика, т.е. този аспект е и речев, и езиков, докато първият не е свързан с речта (Бондарко/Bondarko 2002: 243). За отбелязване е, че в редица случаи облигаторността може да бъде възпрепятствана от различни фактори – лексикални (напр. не е възможно да се образуват форми за множествено число при неброимите съществителни

имена), свързани с езиковата норма (напр. липсата на форма за 1 л. ед.ч. на глагола *победитъ* и замяната му с глаголно-именното словосъчетание *одержать победу*) и с контекста (срв. значението за бъдеще време, изразено чрез форма за минало време: *Если я не свалю его с первого удара, – я погиб.* М. А. Шолохов) и т.н.

Както в руски, така и в български облигаторността често се превръща в предпоставка за граматични излишества.

2) Инвариантност – това свойство е пряко свързано с облигаторността. Ако дадено категориално значение е задължително за определен граматичен клас и се реализира във всяка единица, то е постоянно и инвариантно. Инвариантно е значението за време при всички лични глаголни форми в индикатив, а значенията на отделните грамемни следва да се разглеждат като варианти на темпоралния инвариант.

3) Системна релевантност – при това свойство значението се разглежда като признак (или комплекс от признаци), залегнал в основата на определени граматични класове и единици, противопоставени на други класове и единици в затворена система, т.е. категориалното значение е един от интегралните и диференциални признаци, които са съществени за структурата на съответната система.

4) Опора на интегрирана затворена система от формални граматични средства – това свойство произтича от системната релевантност на значенията, която предполага наличието на система за граматично изразяване със структурна организация. Липсата на такава затворена система не означава, че не е възможна експликацията на едно или друго значение, а че за това се използват средства от различни равнища (напр. изразяването на опозицията *определеност ~ неопределеност* в руски).

А. В. Бондарко посочва, че към тези четири признака могат да се прибавят и експлицитност, специализираност и непосредственост на изразяването на категориалните значения, а също така и високата им честотност (Бондарко/Bondarko 2002: 248).

Некатегориални, от друга страна, са онези значения, които остават извън разредите, по които се разпределя частното съдържание на езика. Те са граматично релевантни, но нямат признаците, присъщи на категориалните значения. А. В. Бондарко посочва, че названието „некатегориални“ е условно, тъй като и те репрезентират една или друга семантична категория. Некатегориалността им се проявява по-скоро в липсата на системно-структурно изразяване, а разликата между категориалните и некатегориалните значения е в типа структурна организация, в по-ниската степен на стабилност, в специализацията и регулярността на некатегориалната семантика.

Примери за некатегориалност се срещат при всички категории и тя далеч не е изолирано явление. Такива са „несобствените“ функции на морфологичните категории. Наред с функциите, присъщи на съответната категория или грамема, тя може да изпълнява функциите на друга граматична

категория или грамема или да експлицира значения, за които няма специализирани форми (Бондарко/Bondarko 1971a: 61–65). Примери за това са употребата на повелителни форми в неимперативна ситуация, при която могат да се предават и темпорални отношения (срв.: *Вернисъ он во время, ничего бы не случилось*²), изразяването на модално-експресивни значения чрез вида на глагола, засилване на ролята на именителния падеж във функцията на *casus generalis* в руски, експликацията на суперлативна семантика чрез компаративни форми при степенуването на прилагателните имена и т.н. Тези елементи на значението трябва да се имат предвид при семантичния анализ, но сами по себе си те не са системно релевантни, защото не са съществени за парадигматичните системи на категориите.

Разновидност на некатегориалните значения са значенията на контекстуалните лексикални средства, които взаимодействат с граматичните форми. Такива са например маркерите за време от типа *позавчера, год назад, в прошлом году*, отнасящи ситуацията в минал момент, като предават значения, сходни с категориалните. Напълно логично А. В. Бондарко посочва, че в определени случаи лексикалните средства могат да играят ключова роля, когато в дадения език липсва система от форми за граматична експликация на конкретната семантика (Бондарко/Bondarko 1978: 148; Бондарко/Bondarko 2002: 249–250). В съпоставителен план като пример най-често се посочва липсата на формални показатели за изразяване на преизказност в руски. В случая лексикалните средства (т.е. спецификаторите във функционално-семантичното микрополе на преизказността) изразяват това значение, срв. *Говорят, что он наконец вернулся из-за границы. = Он, мол, наконец вернулся из-за границы*. Екзотичен (по определението на Св. Иванчев) в сравнение с останалите славянски езици е българският език, в който съществуват специализирани морфологични преизказни форми, срв.: *Той най-накрая се върнал от чужбина*. Сред неславянските езици може да се посочи например немският език, в който също има преизказни форми (т.нар. Konjunktiv I), срв.: *Er sei endlich aus dem Ausland zurückgekommen*.

Важно е да се напомни, че между категориалните и некатегориалните значения не съществува рязка граница. Въз основа на категориалната семантика морфологичната форма влиза в определена система от форми и се противопоставя на другите членове на опозицията, но морфологичната форма може да изпълнява и периферни функции, които всъщност са некатегориалните значения. В други случаи границата между периферните и централните функции на формата е толкова относителна, че е трудно да се определи дали е налице категориално, или некатегориално значение (повече по въпроса вж. при Бондарко/Bondarko 1978: 149–151).

А. В. Бондарко отбелязва, че при реализацията си в речта категориалните значения придобиват в различна степен и некатегориални елементи, които са следствие от влиянието на контекста и на лексикалната семантика на думата. В процеса на функциониране на формата чистата катего-

риалност изчезва и се появява „сплав от категориалните граматични елементи в изразяваните семантични комплекси и от некатегориалните елементи, произтичащи от обкръжаващата среда“ (Бондарко/Bondarko 2002: 252).

От направения анализ се вижда, че некатегориалните значения са нееднородни. Сред тях се отделят две разновидности:

- некатегориални значения, които са тясно свързани с категориалните и се доближават до тях;
- значения, които са изразени чрез лексикални средства и които имат отношение към граматиката само във функционален план.

Некатегориалните значения, както твърди А. В. Бондарко, обхващат по-широки функционални единства – функционално-семантични полета, като те излизат извън семантичната област на граматичните категории в дадения език. Некатегориалната семантика се отнася към т.н. „скрита“ граматика или към случаите на постепенни преходи от явната към скритата граматика (Бондарко/Bondarko 2002: 253).

I. СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ИМЕ

На този клас думи в руски са присъщи морфологичните категории *число* и *падеж* и лексикално-граматичната категория *род*. На субстантивите в български е присъща и морфологичната категория *определеност ~ неопределеност* (наричана *положение* у Ив. Куцаров или *детерминация* у Р. Ницолова), която се характеризира с формална изразеност. Към именните категории някои изследователи причисляват и опозицията *одушевеност ~ неодушевеност*, като ѝ приписват статут на морфологична категория. С оглед на теорията на морфологичните категории на А. В. Бондарко придаването на категориален статут на даденото противопоставяне е невъзможно, тъй като формалната експликация на тази семантика е твърде непоследователна.

1. Морфологична категория *число*

Съществителните имена може да бъдат класифицирани по два признака – *изменяемост/неизменяемост* и *наличие/отсъствие на дефективност в числовата парадигма*. Безспорно, най-голямо процентно съотношение сред лексикално-граматичните разреди се пада на конкретните съществителни имена, назоваващи или еднородни предмети (съществителни нарицателни), или единствени, уникални предмети (съществителни собствени).

1.1. Категориални и некатегориални значения при съществителните имена с пълна числова парадигма

Съществителните нарицателни, назоваващи реални предмети от действителността, се характеризират със съотносителни форми за ед.ч. и мн.ч. При този лексикално-граматичен разред съществува голяма група същест-

вители с дефективност в парадигмата, породена от лексикалносемантичните и граматичните особености на лексемите (имат се предвид думите *singularia tantum* и *pluralia tantum*). С тази уговорка може да се твърди, че всички останали нарицателни съществителни разполагат с противопоставени числови форми.

Категориалното значение на грамемата *единствено число* при броимите нарицателни съществителни е *единичност* на назовавания предмет, т.е. референтът е равен на единица. Такава квантитативна семантика имат съществителните в изреченията от типа *В комнатe был только шкаф*. Наред с категориалните значения сингуларните форми могат да бъдат носители и на некатегориални значения, които, както бе посочено по-горе, заемат междинно положение между явната и скритата граматика. Често едното от тези значения се определя като **обобщено-събирателно**, напр.: *В нашем лесу растет только сосна, а береза не растет* (РГ/РГ 1982, т. I: 472). В някои изследвания тази употреба се нарича също **генерично**, **обобщено**, **синкретично** или **сумативно единствено число** (по-подробно за случаите на квантитативна некатегориалност вж. Tilev 2015; Тилев/Tilev 2015б).

Категориалното значение на *множественото число* при броимите съществителни нарицателни е *множественост* на назовавания предмет. В това значение плуралната форма, изразяваща дискретно множество, се противопоставя на недискретната единичност, напр.: *рука – руки, дверь – двери, мужчина – мужчины* и т.н.

1.2. Категориални и некатегориални значения при съществителните имена с дефектна парадигма

Разгледаният по-горе разред съществителни имена е най-голямата лексикално-граматична формация сред субстантивите. Това в голяма степен се дължи на обстоятелството, че те назовават предмети от действителността, които подлежат на броене и които се отнасят към сферата на реално съществуващите предмети (т.е. не назовават отвлечени понятия или явления). По граматичен признак може да се обособи една по-малка група, обединяваща съществителни имена с дефективност в числовата парадигма. Тук се включват имена с по-широка лексикална семантика – нарицателни, собствени, абстрактни, веществени и събирателни съществителни. Всеки от тези лексикално-граматични разреди се характеризира със специфики по отношение на квантитативността (вж. по-подробно Тилев/Tilev 2019).

2. Лексикално-граматична категория *род*

Родът, който е една от най-безспорните езикови абстракции, присъща на широк кръг езици, в славянските езици е лексикално-граматична триграмемна категория.

2.1. Категориални и некатегориални значения на рода при съществителните имена

Формалното разпределение по род обхваща субстантивите от почти всички разреди. В този случай родовата семантика бива изразявана синтетично (в рамките на категориалните значения чрез афикси) или аналитично (на равнището на синтагмата при съгласуване с подчинени думи). Аналитичното изразяване е именно проява на некатегориална употреба, при която се наблюдават граматични излишества противно на тенденцията към езикова икономия, срв.: *Новая книга лежала на столе; Их старый дом стоял рядом с Исаакиевским собором* и т.н.

Към проявите на некатегориалност се отнасят и случаите на родова експликация при съществителните, образувани чрез суфикси за субективна оценка *-ищ(е)*, *-ишк(о)*, *-ин(а)*, срв. напр.: *красивый домище, домишко, домина*; при съществителни от м.р., назоваващи лица от мъжки пол и завършващи на *-а/-я*, напр.: *высокий юноша, умный мужчина*, а също и при съществителните от т.н. общ род от типа *плакса, грязнуля, сладкоежка* и др., „назоваващи лица според характерно действие или свойство“ (РГ/РГ 1982: 466). В този случай родовата семантика се изразява на синтагмено равнище при съчетаване с определения в атрибутивна или предикативна функция.

Пример за семантично съгласуване по род и некатегориалност е употребата на съществителни за лица от мъжки пол по отношение на жени, срв.: *Профессор Иванова занималась проблемами языка*.

3. Морфологична категория *падеж*

Категорията *падеж* поражда безброй спорове, свързани със същността на абстракцията, със структурната ѝ организация, с начините на семантично изразяване и т.н.

Особено ярко некатегориалността е представена при падежа на съществителните. Примери от разговорната реч недвусмислено сочат, че именителният падеж много често изнема функциите на косвените падежи и на практика се превръща в *casus generalis*. Причините за това отново могат да се търсят в характеристиките на речта като езикова реализация, но отбелязаните употреби на номинатива са красноречиви. На техен фон се откроява липсата на некатегориалност при останалите казуални грамемии, което се обяснява с наличието на няколко централни категориални значения. На този етап е трудно да се твърди със сигурност в каква посока ще се развият функциите на номинатива и дали некатегориалните прояви няма да се превърнат в категориални значения, но наличието им свидетелства за тенденция към отслабване на синтетизма.

4. Аналитизъм и некатегориалност в сферата на съществителното име

Аналитизмът като тип некатегориалност се проявява в много зони на руската морфологична система. Това е още една илюстрация на факта, че няма език, който да е изцяло синтетичен или изцяло аналитичен. Особено ясно аналитичната експликация на категориалните значения се вижда при

неизменяемите съществителни, при които атрибутивните определения са единственият маркер за род, число и падеж. В известна степен това е валидно, от една страна, за субстантивите с дефективна парадигма, при които квантитативността се изразява с помощта на нумеративните форми (*одни ножници*), а от друга – за съществителните от общ род, при които родът се маркира чрез предпоставените определения (*большой умница*). Примерите от този аналитичен тип не са малко (вж. също рода при съществителните), което разкрива широкообхватността на некатегориалните отношения.

Разгледаните случаи доказват за пореден път съществуването на категориални и некатегориални отношения, които си взаимодействат тясно и които в определени случаи могат да бъдат взаимозаменяеми. В тези случаи иначе „скритата“ категория става повече от явна, когато втората не може да реализира своите морфологични възможности. Това е основание да се твърди, че некатегориалните значения могат да се разглеждат като скрит потенциал на езика, който при необходимост може свободно да се реализира.

II. ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ

Прилагателното име в руски има морфологичните категории *род, число, падеж и степен за сравнение*.

1. Морфологични категории род, число и падеж

Изменяемите адективи се съгласуват с поясняваните съществителни и в повечето от случаите те са допълнителен маркер на субстантивните граматични значения, срв. *новый голландский фильм*; *старшая сестра*; *Черное море* и др. Тези излишества също са прояви на некатегориалност, а към тях, безспорно, трябва да се отнесат и случаите на съчетаване с несклоняеми съществителни, с лексеми от общ род, с личните местоимения или с възвратното местоимение *себя*, със съществителни от м.р., назоваващи лица от двата пола, напр.: *маленький кенгуру*, *главная авеню*; *большая плакса*; *хорошая врач*, и др.

2. Морфологична категория степен

Категорията *степен за сравнение* се отнася към морфологичните, тъй като е налице формално-семантична опозиция с еднородно съдържание. За изразяване на градуалната семантика съществува богат набор от аналитични и синтетични средства, които са добре описани в русистиката.

Некатегориалността е широко застъпена и при степените за сравнение на прилагателните, където морфологичните категориални показатели на съответните грамемни значения са по-малко, отколкото некатегориалните аналитични средства. При експликацията на градуалните семи е любопитно как „по-ниската“ степен при съчетаване с определени лексеми или словоформи може да изразява категориални значения на „по-високата“ сте-

пен, без да променя формата си (срв. *более красивый, умнее всех* и др.). Това превръща некатегориалните средства в най-важните експликатори на категориалната семантика, когато за нея няма специални форми.

Разгледаните примери дават основание да се твърди, че при степените за сравнение некатегориалното взема връх над категориалното, с което отново се доказва необходимостта от паралелно изследване на двата типа функционално-семантични и граматични отношения в езика.

III. ЧИСЛИТЕЛНО ИМЕ

Въпреки многовековната традиция в проучването на числата от различни науки, отделянето на числителните в самостоятелен клас не става по подразбиране и те не може да се смятат за езикова универсалия. Нумеративите следва да се разглеждат самостоятелно, като единствено по отношение на пренебрежимо малък брой лексеми (напр. *тысяча, миллион, миллиард*, имащи субстантивни словоизменителни признаци) може да се изрази съмнение или колебание дали те наистина са числителни, или някакви други думи. Обект на значителни спорове са числителните редни, като в настоящото изследване се застъпва схващането, че те са разред на числителните имена.

Лексикалната своеобразност на разглеждания клас думи се проявява в това, че присъщите му граматични категории *падеж, число* и *род* се отличават с някои важни специфики. Предмет на описание трябва да бъдат именно тези единични случаи на морфологична експликация на некатегориалните отношения, към които следва да се отнесат значенията на плуралната форма на числителното *один*. Със своеобразие се характеризира и категорията *падеж*, която в съвременния руски разговорен език е подложена на разрушаване, а именителните и евентуално родителните форми започват да функционират като субектно-обектен и косвен падеж. С това те се причисляват към проявите на падежна некатегориалност. С основание може да се приеме, че числителните са единствената част на речта, при която некатегориалните прояви надвишават категориалните.

IV. МЕСТОИМЕННИЕ

Дефинициите на местоименията като част на речта са твърде разнопосочни и извеждането на единен инвариант се оказва невъзможно поради семантичното и граматичното многообразие на прономиналния клас. При дефинирането на местоименията се очертават две основни тенденции – разглеждат се или като думи субститути, или като думи с деиктична функция.

1. Категориални и некатегориални значения в сферата на местоименията

Към проявите на некатегориалност при **личните местоимения** се причисляват например стилистично маркираните употреби на формата за 1 л.

мн.ч. – т.н. *pluralis auctoris*, което може да се разглежда като разновидност на *pluralis modestatis (pluralis modestiae)*. Стилистично обусловена некатегориална употреба на 1 л. мн.ч. е и т.н. *pluralis majestatis* (мн.ч. на коронованите особи).

Некатегориални са и употребите на 1 л. мн.ч. в значение на 2 л. ед.ч. или по-рядко – 2 л. мн.ч., напр.: *Как **мы** чувствуем себя сегодня*; бълг. *Какво става, как **сме**?*, а също и множеството случаи на транспозиции, напр. 2 л. ед.ч. вместо 1 л. ед.ч. (*Мне все так надоело уже: **встаешь** рано, **спешишь** на работу, потом опять домой...*), 3 л. ед.ч. вместо 1 и 2 л. ед.ч. (*Баба **ще му** направи торта за утре; **Митко** няма ли да си измие ръцете?*) и др.

По въпроса за проявите на некатегориалност при **притежателните местоимения** може да се каже, че те са пряко свързани с реализацията и функционирането на лицето при личните местоимения и на рода, числото и падежа при съществителните. Тъй като тези категории при посесивите са съгласувателни, наличието на некатегориалност е в непосредствена зависимост от некатегориалните прояви при определяемите части на речта.

Показателните местоимения в руски, както в другите естествени езици, са сред най-честотните лексеми. Специално внимание изискват някои вторични, емоционално-експресивни, модални и оценъчни значения при демонстративите. Показателните местоимения не се отличават с особени прояви на некатегориалност. Поради формалната близост с прилагателните имена и наличието на словоизменителните съгласувателни категории *род*, *число* и *падеж* на разглеждания прономинален разред са присъщи некатегориалните употреби, които са характерни и за адективите, напр.: извънсловно изразяване на род при думите от общ род и др. Този извод е валиден и за **неопределителните** и **обобщителните местоимения**.

По въпроса за наличието или отсъствието на некатегориалност при **въпросителните местоимения** се налага убеждението, че подобни прояви не се откриват. Въпреки богатите и понякога твърде разнопосочни семи, които се съдържат във въпросителните местоимения, те остават тясно свързани с лексикалната семантика, а категориалността и некатегориалността трябва да се търси във функционирането на морфологичните или синтактичните категории.

Разглеждането на **относителните местоимения** като самостоятелен разред не е случайно. То се основава на убеждението, че в руски *pronomina relativa* се отличават съществено от *pronomina interrogativa*. Описанието на дадения прономинален разред се налага и поради съпоставителния характер на изследването, тъй като в български относителните местоимения формално се отличават от интерогативите.

Обект на наблюдение са и останалите лексикално-граматични разреци на прономиналния клас думи.

V. ГЛАГОЛ

По отношение на руския език се приема схващането, че глаголът като част на речта обозначава процес (срв. РГ/РГ 1982: 582), като даденото определение е валидно за останалите славянски езици (в това число и за български), а вероятно може да се приложи и към по-широк кръг от езици. Процесът като инвариантно значение на глаголите (както предметността при субстантивите) трябва да се разбира по-широко, като в него се включват действията и състоянията в по-тесен смисъл.

На глаголите в руски са присъщи категориите *вид, време, залог, наклонение, лице, число и род* (а също и *надеж*, ако причастията се разглеждат като глаголни форми, а не като самостоятелен клас).

Глаголните категории също се отличават със семантична многопластовост, но по лексикалното си значение те изцяло се отличават от именните категории. И тук са налице голям брой некатегориални употреби, които се характеризират с различна степен на експресивност (вж. Наклонението, вида, времето, лицето и др.). Изключение сред граматичните категории на руския език в това отношение прави залогът, при който едва ли може да се говори за некатегориалност.

1. Лексикално-граматична категория *вид на глагола*

Застъпва се схващането, че в руски и български категорията е лексикално-граматична, а не словоизменителна, и при нея се противопоставят не форми на дадена дума, а отделни лексеми.

1.1. Категориални и частни видови значения

Застъпва се убеждението, че следва да се прави разлика между частните видови значения и некатегориалните значения. Под „частни видови значения“ А. В. Бондарко разбира „вариантите на общото семантично съдържание на видовите форми“ (Бондарко/Bondarko 1971б: 21), „значенията, изразявани чрез формите на свършения и несвършения вид в контекста във връзка и във взаимодействие с другите елементи на аспектиалността“ (Бондарко, Буланин/Bondarko, Bulanin 1967: 52). Те са „резултат от взаимодействието на категориалните (общите) значения на видовите форми на глагола с елементите на средата (както парадигматична, така и синтагматична)“ (Бондарко/Bondarko 2002: 381). Частните значения трябва да се схващат като варианти на общото категориално значение на вида, които взаимодействат и се разкриват непосредствено чрез контекста.

1.1.1. Значения на несвършения вид

Категориалното значение на НСВ е свързано с наличието на семите *нерезултативност, нецялостност на действието и процесуалност*. Отделят се следните частни значения: **конкретно-процесуално значение** (*Куда ты весь день туда-сюда ходишь?*), **постоянно-непрекъснато значение** (*Речка, через которую перекинут упомянутый мост, вытекала из пруда и впадала в другой*), **нагледно-примерно значение** (*Каждый вечер,*

как только стемнеет, я **подхожу** к Павликовой хате, **перелезаю** через сучлявую изгородь... и **вхожу** на крыльцо пятистенки), **неограничено-кратно значение** (Я по свету немало **хаживал**...), **потенциално значение** (Он отлично **танцевал**, **щегольски ездил** верхом и **плавал** превосходно), **ограничено-кратно значение** (Он походил на сумасшедшего и несколько раз **бросался** обнимать Петьку), **обобщено-фактическо значение** (Он **писал** вам?).

1.1.2. Значения на свършения вид

Признаците на свършения вид са *цялостност, тоталност, комплексност, изчерпаност*. Налице са следните частни значения: **конкретно-фактическо значение** (Они **уехали** ранней весной), **нагледно-примерно значение** (Вот так всегда с Крыловым: **перевернет** все вверх ногами, **раставит** по-своему, **раздразнит**, и **пошла схватка**...), **потенциално значение** (Он и не такое **напишет**), **сумарно значение** (Они **дважды поспорились**, перед тем как **расстаться**).

1.2. Некатегориални значения на видовите грамеми

Между частните видови значения и некатегориалните значения при разглежданата глаголна абстракция съществува неоспорима връзка. Конкретна проява на некатегориалността в руски и български (а вероятно и във всички славянски езици) е конкуренцията на свършения и несвършения вид, която по същество е конкуренция на частните значения.

Сред най-честотните замени са замяната на свършения вид в конкретно-фактическо значение с несвършения вид в обобщено-фактическо, конкуренцията на нагледно-примерното значение на свършения вид с неограничено-кратното значение на несвършения, конкуренцията на сумарното значение на свършения и ограничено-кратното значение на несвършения вид.

2. Морфологична категория *време*

Приема се, че категорията *време* е морфологична глаголна категория, която изразява отношението на действието към момента на говорене. Тясната връзка между категориите *вид* и *време* се проявява ярко при образуването на темпоралните форми при глаголите от различните видове, като ограниченията във формообразуването са продиктувани именно от видовата семантика на глаголите.

2.1. Категориални и частни значения на темпоралните грамеми

Както при вида, така и при времето на глагола следва да се прави разлика между категориалните и частните значения на темпоралните грамеми. Докато първите имат в по-голяма степен системноезиков характер, вторите са разновидност на категориалните, която е пряко свързана с граматичния и лексикалния контекст.

2.1.1. Сегашно време

При презенса се откриват две разновидности – *сегашно актуално* и *сегашно неактуално*. При първото дадената семантика се реализира единствено при глаголите от несвършен вид в конкретно-процесуалната му употреба. Със значително повече нюанси в семантиката се отличава сегашното неактуално време, което се проявява най-вече чрез *сегашното постоянно* и *сегашното абстрактно*. Като разновидности на сегашното неактуално време се разглеждат *сегашното описателно (изобразително)* и *сегашното коментиращо* (наричано още *сегашно сценично*).

2.1.2. Минало време

Сред формите на глаголите от свършен вид в минало време в руски А. В. Бондарко отделя две частни значения – *перфектно* (*Алеша, ты озяб, ты в снегу был, хочешь чаю?*) и *аористно* (*Когда произошёл взрыв в Чернобыле – событие, о котором мы узнали позднее, – он говорил в связи с распространившейся повсюду радиацией, что ему нечего бояться*).

2.1.3. Бъдеще просто време

Формите за бъдеще просто време най-често обозначават конкретно единично действие, което ще се извърши в бъдещето, напр.: *Самолет прилетит в Брюссел в 10,30 ч.*

2.1.4. Бъдеще сложно време

Бъдещето сложно време не се отличава с особена частна семантика, а се реализира в речта в прякото си категориално значение за следходност.

2.2. Некатегориални значения на темпоралните грамемии

2.2.1. Сегашно време

При сегашното време в руската и българската глаголна система се отделят две некатегориални (преносни) употреби – *сегашно историческо* и *сегашно време при обозначаване на бъдещи действия*.

В научните и историческите повествования с употребата на *praesens historicum* се цели по-нагледното и неутрално представяне на описваните събития.

Сегашното време при обозначаване на бъдещи действия има две разновидности – *сегашно време за набеязано действие* и *сегашно време за въображаемо действие*. Първото некатегориално значение, наричано *praesens propheticum*, експлицира желанието и убедеността на говорещия в осъществяването на дадено действие (*Через год мы уезжаем во Францию, а оттуда – в США*), докато сегашното време за въображаемо действие се използва с цел по-нагледното представяне на някакви въображаеми картини, срв.: *Представьте себе: выходите на сцену и вдруг весь зал начинает над вами насмехаться*.

2.2.2. Минало време

Миналите форми на глаголите от свършен вид в руски може да се употребяват в преносно значение вместо бъдеще или сегашно абстрактно време, срв.: *Шлите помощ, иначе мы погубли!*; *Извадохме късмет, че на паметника на съветската армия има камери, от които ще се разбере истината, иначе горяхме!*

Значение на бъдеще време придобиват някои минали форми, които са маркирани с емоционално-експресивни конотации, напр.: *Так я и поверил!*; *Да бе, повярвах ти!*

Към некатегориалните значения на миналото време в руски се отнасят и случаите на обозначаване на действие, което говорещият възнамерява да извърши в най-скоро време (*praeteritum propheticum*), напр.: *Итак, я пошел – сказал он и вышел из кабинета.*

2.2.3. Бъдеще просто време

Формите за бъдеще време са сравнително богати на некатегориални прояви. Като особена разновидност на бъдещето просто време се разглежда употребата му в съчетание с частицата *как*, срв. *Стою, слушаю – и вдруг что-то как полыхнет через всё небо. Гляжу – метеор* (РГ/РГ 1982: 634); *Достаёт Прохор Палыч „послание“ и кладет на стол. Иван Иванович берётся читать и... как захохочет!*

Относително по-честотна е употребата на футурна форма на перфектив за означаване на типично за даден субект действие, срв.: *Нередко такое бывало: войдет в комнату, поздоровается со всеми и сядет за большой письменный стол...*

2.2.4. Бъдеще сложно време

По-голямо семантично разнообразие се забелязва при транспозициите на бъдещето сложно време в значение на сегашно абстрактно, напр. *Я, например, в дороге спать не могу, – хоть убейте, а не засну... Я одну, другую, третью ночь не буду спать, а все-таки не засну* (цит. по РГ/РГ 1982: 635).

Формите на бъдещето сложно време могат да се използват и вместо минало време, напр. *Об арифметике и помину не было: вряд ли и считать-то умел, но зато лакомиться, франтить – мастер! Целое утро будет сидеть и не пошевелится, только завей ему волосы.*

3. Морфологична категория залог

Категорията *залог* е обект на отдавнашни и все още нерешени спорове, като разногласията са породени не толкова на формално равнище, колкото от сложните семантични отношения между грамемите.

По отношение на наличието на некатегориалност при залога се приема, че при дадената абстракция тя не е представена. Това се дължи, от една страна, на факта, че категорията е двучленна, а от друга – на това, че тя има смесен, морфолого-синтактичен характер. Макар че некатегориални

значения се откриват при други двучленни категории (при числото например), залогът се отличава от тях с това, че той обозначава само един факт от обективната действителност, но погледнат от две различни перспективи. Поради това отказът от едната перспектива неминуемо предполага възприемането на другата, което се репрезентира и на формално равнище.

4. Морфологична категория *наклонение*

В руски категорията *наклонение* е тернарна, състояща се от изявително, повелително и условно-желателно (рус. *сослагательное*) наклонение.

4.1. Категориални значения на модалните грамем

Изявителното наклонение и в двата изследвани езика представя действието като реално осъществяващо се в настоящето, осъществено в миналото или като действие, което предстои да се извърши в бъдещето.

Императивът може да изразява много разнообразни нюанси – от категорична заповед до вежлива молба, като тези семи се реализират чрез връзката на глаголните лексеми с останалите категории на глагола.

В категориалното си значение условно-желателното наклонение в руски изразява възможност, предположителност. Поради твърде различните семи, обединявани от тази абстракция, въпросът за семантичния инвариант на грамемата остава дискусионен.

4.2. Некатегориални значения на модалните грамем

4.2.1. Изявително наклонение

Некатегориална е употребата на формите за 2 л. ед. и мн.ч. в бъдеще време на глаголите и от двата вида, при която се изразява подбуда. В случая некатегориалността не води до неутрализация на футурната семантика. Бъдещето време си взаимодейства с контекста и интонацията и предвид факта, че то се характеризира с убеденост на говорещия в реализирането на съответното действие, подканата придобива по-категорично звучене, напр.: *Ты отведешь ее [собаку] к генералу и спросишь там, скажешь, что я нашел и прислал... И скажи, чтобы ее не выпускали на улицу.*

Второто некатегориално значение на индикатива се реализира при употреба на формите за минало време (по-често в мн.ч.), които изпълняват функцията на главна част на безподложните изречения, срв. *Пошли!; Поехали!; Дружно, вместе начали!; Пошел отсюда!*

Към некатегориалните употреби на индикатива се причисляват и формите за 1 л. мн.ч. на бъдещето просто време при перфективите и на сегашното време при имперфективите, изразяващи съвместно действие, срв.: *Пойдем!; Все! Едем, ребята!; Сыграем какой-нибудь романс?*

4.2.2. Повелително наклонение

Към некатегориалността при императива се отнася употребата в значение за условие, напр.: *Но никто не знал о тайной беде моей, и, скажи я о ней, никто бы мне не поверил* (Б. Л. Пастернак). При тези конструкции некатегориалността се проявява и в острия разрыв между форма и значение,

експлициран чрез съчетаването на второличната императивна форма с личните местоимения във всички лица (напр. *скажи я*).

Некатегориална семантика придобиват и формите, обозначаващи неочаквано и нежелано действие (т.нар. *драматичен императив*), напр.: *Его ждуть, а он и опоздай на целый час; Ему бы в сторону броситься, а он возьми да прямо и побегу*.

4.2.3. Условно-желателно наклонение

Формите на руския кондиционал могат да изразяват категорична заповед, което е проява на некатегориалност, срв.: *Чтоб я тебя больше здесь не видел!; Чтоб ты больше не приходил!*. Императивността в тези случаи се изразява чрез по-експресивния вариант *чтоб* на частицата *чтобы*, а също чрез наречията от типа на *больше*, *никогда* и др.

5. Морфологична категория лице

Лицето като граматична абстракция има отношение към действието, а то, както е известно, се обозначава в езика чрез глаголните лексеми. При функционирането си дадената категория взаимодейства и с *наклонението*, *времето* и *числото*, което е резултат от едновременното изразяване на няколко граматични значения чрез общи флексии.

Персоналността като семантична категория се експлицира не само чрез личните местоимения, но и чрез лицето на глагола. Докато при прономениите значението за лице се съдържа в самата лексема, поради което и категорията при местоименията се определя като лексикално-граматична, при глагола персоналността се изразява чрез флексии. Поради това лицето на глагола се определя като морфологична категория, която изразява отношението на действието към участниците в речевия акт.

И в двата изследвани езика персоналността се експлицира както чрез личните местоимения, така и чрез окончанията на глаголните форми. Вследствие на едновременната употреба на двата начина възникват граматични излишества, които са пример за некатегориалност.

6. Морфологична категория число

Категорията *число* е система от противопоставени редове морфологични форми, изразяващи отнесеността на действието към един или няколко субекта (РГ/РГ 1982: 640). Числото като глаголна категория не се отличава с ярко изразени особености. Това се обуславя от факта, че тя не разполага със специализирани квантитативни показатели, а семантиката ѝ заедно с лицето и рода се експлицира от глаголните флексии. Описанието на категориалните и некатегориалните значения на числото при глагола не се извършва отново, за да се избегне повторение на направеното при личните местоимения.

7. Морфологична категория род

Наличието на род сред глаголните категории е особеност на руската морфологична система, която я отличава от българската. Включването на

категорията в комплекса от граматични значения на глагола е резултат от формалния развой на вербалната парадигма, при който системата на миналите времена в староруски се е опростила максимално. При разглежданата абстракция не може да се говори за прояви на некатегориалност. В случаите от типа *ВАК решила, убийца умер* глаголната форма наистина е единственият показател за род, но този начин на граматично изразяване е некатегориален за рода на съществителното, а не на глагола.

8. Обобщение

В обобщение на казаното дотук може да се направят следните изводи.

При анализа на категориалните и некатегориалните значения е необходимо да се изследват не самите парадигми (формите на думата), а реализацията им в речта. Именно в нея се разкрива онова значение на формите, което дава основание семантичният критерий да се приеме за първостепенен в описанието. За съжаление, в хода на изследването не бяха достъпни корпуси със съвременна руска разговорна реч, макар че част от примерите са ексцерпирани от интернет сайтове или от телевизионни записи. Въпреки това въз основа на разгледания емпиричен материал може да се направи заключение, че некатегориалността много често се изразява чрез форми, но не по-малко фреквентни са и случаите на експликация чрез лексеми. Поради това може да се говори не само за категориални или некатегориални значения, но също и за некатегориални отношения. Чрез релациите между лексемите и словоформите в речта се разкрива същинската семантика на изказа.

Неразривната връзка между категориалните и некатегориалните значения обуславя трайното място на некатегориалността в речта. Наличието на толкова разнообразни и широко застъпени случаи на некатегориалност се дължи преди всичко на особеностите на устната реч, в която експресивността е отличителен белег. В резултат на това възникват и употреби, които логически се противопоставят на фактите от действителността (напр. метонимичното ед.ч. (*Иду зуб чистить*; *Ти много модерен чехъл имаш*) и др.). От друга страна, употребата на ед.ч. или мн.ч. например при съществителните с дефективна парадигма понякога не е следствие от особена експресия, а е по-скоро стремеж към формална симетрия на системата.

Категориалните и некатегориалните значения имат безспорно място в езика и речта. Дори нещо повече: те обуславят функционирането на формите и съдействат за превръщането на парадигматиката в синтагматика, на езика в реч. Съществуването само на категориални значения е невъзможно, тъй като чистата категориалност в речта, както отбелязва А. В. Бондарко, се губи. Може убедено да се твърди, че некатегориалните значения в езика са не по-малко релевантни от категориалните. Некатегориалността е скрит (или не толкова скрит) потенциал на езика, който може както свободно да се самоактивира, така и да бъде активизиран от говорещата личност. Некатегориалните значения най-често са семантично, стилистично и

прагматично много по-натоварени от категориалните, което предполага, че разглежданият проблем трябва да бъде предмет на интердисциплинарен анализ, който да разкрие комуникативния потенциал на тези форми.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ За сравнение: О. С. Ахманова нарича значенията на частите на речта „категиориални“, като под това тя разбира „обобщено (абстрактно) значение, което се наслажда върху конкретното лексикално значение на думата“ (Ахманова/Аkhманова 2010: 162). Такова е например значението *предметност* при съществителните. Различното тълкуване на понятието *категиориално значение* по начало се дължи на нееднаквото разбиране на категориите в концепциите на А. В. Бондарко и на останалите учени.

² Примерът е от Бондарко/Bondarko 1978: 145.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 2010: *Ахманова, О. С.* Словарь лингвистических терминов. Москва, URSS.
- Бондарко 1971а: *Бондарко, А. В.* Грамматическая категория и контекст. Ленинград, Наука.
- Бондарко 1971б: *Бондарко, А. В.* Вид и время русского глагола (значение и употребление). Москва, Просвещение.
- Бондарко 1978: *Бондарко, А. В.* Грамматическое значение и смысл. Ленинград, Наука.
- Бондарко 2002: *Бондарко, А. В.* Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка. Москва, Языки славянской культуры.
- Бондарко, Буланин 1967: *Бондарко, А. В., Л. Л. Буланин.* Русский глагол. Ленинград, Просвещение.
- РГ 1982: Русская грамматика. Том I. Москва, Наука.
- Тилев 2015б: *Тилев, Е.* Прояви на некатегиориалност в сферата на съществителното име (върху руски езиков материал). – *Българска реч*, XXI, № 2.
- Тилев 2019: *Тилев, Е.* Към въпроса за категиориалните и некатегиориалните значения при изразяването на квантитативност при съществителните имена с дефектна парадигма в руския и българския език (*под печат*).
- Tilev 2015a: *Tilev, E.* Non-categorial meanings of grammeme singular of a noun in the Russian and Bulgarian languages. – In: Science and Education. Materials of the VIII international research and practice conference. Munich, Vela Verlag.

REFERENCES

- Akhmanova 2010: *Akhmanova, O. S.* Slovar' lingvistichestikh terminov. Moskva, URSS.
- Bondarko 1971a: *Bondarko, A. V.* Grammaticheskaja kategoriia i kontekst. Leningrad, Nauka.
- Bondarko 1971b: *Bondarko, A. V.* Vid i vremia russkogo glagola (znachenie i upotreblenie). Moskva, Prosveshchenie.

- Bondarko 1978: *Bondarko, A. V.* Grammaticheskoe znachenie i smysl. Leningrad, Nauka.
- Bondarko 2002: *Bondarko, A. V.* Teoriia znachenii v sisteme funkcional'noi grammatiki. Na materiale russkogo iazyka. Moskva, Iazyki slavianskoi kul'tury.
- Bondarko, Bulanin 1967: *Bondarko, A. V., L. L. Bulanin.* Russkii glagol. Leningrad, Prosveshchenie.
- Tilev 2015b: *Tilev, E.* Proyavi na nekatégorialnost v sferata na sashtestvitelnoto ime (varhu ruski ezikov material). – *Balgarska rech*, XXI, № 2.
- Tilev 2015a: *Tilev, E.* Non-categorial meanings of grammeme singular of a noun in the Russian and Bulgarian languages. – In: *Science and Education. Materials of the VIII international research and practice conference.* Munich, Vela Verlag.
- Tilev 2019: *Tilev, E.* Kam vaprosa za kategorialnite i nekatégorialnite znachenia pri izrazyavaneto na kvantitativnost pri sashtestvitelnite imena s defektna paradigma v ruskia i balgarskia ezik (in print).

✉ *Ac. д-р Енчо Тилев*

Филологически факултет, Катедра по руска филология
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
ул. „Цар Асен“ 24, Пловдив 4000

✉ *Assist. Prof. Encho Tilev, PhD*
Faculty of Philology, Department of Russian Philology
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24 Tsar Asen Str., Plovdiv 4000

Публикувано: 5 юни 2020

Published: 5 June 2020